

УДК 94(477):355.4 «1649»

КОЗАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ І СТРАТЕГЕМИ ПІД ЧАС КАМПАНІЇ 1649 Р. ТА ЇХНІ АНАЛОГИ У «СТРАТЕГЕМАХ» СЕКСТА ЮЛІЯ ФРОНТІНА

Задунайський Вадим

У статті сформульовано основні стратегії і стратегеми, застосовані козаками у кампанії 1649 р. (на основі інформації, почерпнутої у працях вітчизняних вчених, присвячених бойовим діям Війська Запорізького в 1649 р.) та здійснено їх порівняння з аналогами античних армій (у першу чергу, Давнього Риму та Давньої Греції). Приклади античних стратегем почерпнуто у праці давньоримського автора С. Ю. Фронтіна «Стратегеми». Значну увагу під час дослідження було приділено використанню методу порівняльного аналізу. Серед 19 козацьких стратегій і стратегем подібність з античними аналогами мають 16, а 3 засвідчили самотність воєнного мистецтва запорожців. Виявлено універсальність воєнних стратегій і стратегем на європейському континенті попри територіальну і хронологічну віддаленість. Такі результати мають посприяти активізації досліджень відповідного напрямку військової історії.

Ключові слова: *Військо Запорізьке, козаки, воєнне мистецтво, стратегія, стратегеми, античний світ, Давній Рим, Секст Юлій Фронтін.*

Воєнне мистецтво впродовж тисячоліть змінювалося й розвивалося завдяки багатьом об'єктивним і суб'єктивним факторам. Попри зазначене, за умов ретельного аналізу підвалин військової тактики та стратегії, розділених навіть тисячоліттями, можна помітити подібність підходів і принципів ведення як окремого бою, так і цілої військової кампанії, чи навіть війни. І що цікаво, їх можна віднайти не тільки у діях формувань, що створювалися тим самим народом, а й на іншому етапі його розвитку. Такі подібності зустрічаються у воєнному мистецтві навіть різних народів, до того ж розділених століттями, а то і тисячоліттями. Поряд із цим, і сусідні народи в той самий час виявляють відмінності у воєнному мистецтві. Інакше кажучи, закономірним стає твердження як про універсальність, так і самотність певних засад воєнного мистецтва людства, що само собою вже має викликати зацікавленість науковців.

Серед багатьох європейських військових формувань, що відіграли важливу роль у розвитку воєнного мистецтва впродовж XVI–XVIII ст., окреме місце посідає Військо Запорізьке. Саме воно не тільки суттєво вплинуло на суспільно-політичний розвиток українських земель і сусідніх країн Східної і Центрально-Східної Європи, але й виявило самотність у царині військової організації та дало приклади високого рівня воєнного мистецтва. Підкреслюю, що серед найяскравіших сторінок воєнної історії цього утворення окремої уваги заслуговує кампанія 1649 р., коли козацькі формування під загальним керівництвом Гетьмана Богдана Хмельницького провели окрім дрібних сутичок і 3 крупні бойові операції проти військ ще потужної Речі Посполитої, засвідчивши високий рівень власного воєнного мистецтва.

З метою вияву як універсальності, так і самотності важливих складових козацького воєнного мистецтва середини XVII ст. видається цікавим здійснити їхню по-

рівняння з аналогами провідних армій античності. Йдеться в першу чергу про Давній Рим і Давню Грецію. Наголошу, що така спроба є продовженням попередньої розвідки, в котрій аналізувалися та порівнювалися стратегії і стратегеми Війська Запорозького, виявлені під час Хотинської війни 1621 р., з давньокитайськими аналогами, зафіксованими у «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи [4].

Підкреслю, що серед науковців зазначена проблематика все ще не викликала належної уваги. При цьому, українські вчені значну увагу приділили дослідженню історії козацьких утворень, у тому числі й основ їхньої воєнної системи [3; 6; 7; 8; 11; 15; 16]. Має місце й зацікавлення непересічною постаттю Богдана Хмельницького, який був видатним козацьким полководцем тих часів [1; 5; 10]. Окремо відзначаю змістовний виклад матеріалу щодо різноманітних аспектів військової та суспільно-політичної ситуації на теренах України впродовж 1649 р., здійснений М. С. Грушевським у 8 томі «Історії України-Руси» [2]. Серед дослідників козацького воєнного мистецтва зазначеного періоду виділю І. С. Стороженка, монографія якого «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.» містить не тільки цікаву інформацію про бойові дії, але й логічні висновки щодо основ козацького воєнного мистецтва [12]. Було слушним також ознайомлення з доробком зарубіжних дослідників, які аналізували як розвиток козацького війська та становлення козацької державної системи під проводом Б. Хмельницького, так і конкретні військові операції [9; 13; 17; 18; 19; 20]. Отже, військові дії в 1649 р. Війська Запорозького у союзі з Кримським ханством проти Речі Посполитої привернули увагу значної кількості істориків, попри це, все ще не відбулося чіткого виокремлення основних козацьких стратегій і стратегем, задіяних упродовж згаданої кампанії. Питання їхнього порівняння з античними аналогами взагалі не підіймалося. Таким чином, в історіографії все ще не визначено стратегії і стратегеми Війська Запорозького під час кампанії 1649 р. та не здійснено їхнього порівняння з аналогами армій античної доби, що й засвідчило певну актуальність представленої розробки та визначило її мету.

Специфічна проблематика цієї статті спонукала використати в якості джерела, в якому представлено чіткий і стислий огляд основних елементів воєнного мистецтва античних армій (у першу чергу, Давнього Риму і Давньої Греції), працю відомого давньоримського військового діяча та дослідника воєнного мистецтва Секста Юлія Фронтіна «Стратегеми» [13]. Натомість, для вияву основних козацьких стратегій і стратегем у першу чергу буде використано як матеріали зі згаданої праці М. С. Грушевського, так і відповідний розділ з монографії І. С. Стороженка.

У представленому дослідженні під стратегіями розуміються базисні принципи підготовки і ведення війни, а поняття стратегема стосується особливих прийомів, у тому числі й певних воєнних хитрощів, які застосовуються у конкретній бойовій операції чи навіть сутичці [4, 17]. Цікаво, що праця С. Ю. Фронтіна «Стратегеми» має й паралельну назву «Військові хитрування». Додатково наголошу й на очевидності того факту, що воєнне мистецтво завжди виявляє взаємозв'язок стратегій і стратегем, без чого воно не можливе.

Перед виокремленням козацьких стратегій і стратегем, виявлених упродовж кампанії 1649 р., треба коротко подати контекст відповідних бойових дій. Наголошу, що згадана військова кампанія відбулася після кривавих бойових зіткнень 1648 р. між Військом Запорозьким, підтриманим військами Кримського Ханства, та Збройними Силами Речі Посполитої, що закінчилися повною поразкою останніх. Попри це, обидві сторони не збиралися припиняти війну і прагнули реалізувати свої плани в 1649 р., що й призвело до повномасштабного збройного протистояння, яке тривало понад п'ять місяців. Тоді обидві сторони виставили значні бойові сили: Річ Посполита впродовж 1649 р. мобілізувала до 80 тис. осіб, а союзники – понад 200 тис. (козаків і покозачених та татар) [2, 180–194; 12, 216–217]. Отже, козацьких і татарських військ було набагато більше, але їхня якість дещо поступалася потенціалу противника. Чисельна перевага та націленість на рішучі бойові дії обумовили той факт, що козацькі війська за допомогою татар здебільшого вели наступ і здійснювали облогу військ противника. Найбільшими операціями кампанії 1649 р. стали облога Збаража 10 липня – 21 серпня, битва під Лосвом 31 липня та генеральна битва під Зборовом 15–16 серпня, яка й вирішила долю всієї кампанії [2, 184–201; 12, 218–228].

Підкреслюю, що впродовж війни Військо Запорозьке, як і в Хотинській війні 1621 р., виявило високий рівень воєнного мистецтва завдяки «Гнучкості – Дієвості – Природності», що були його базисними прикметами [3, 19–20]. Вважаю, що згадані прикмети й стали основою до витворення–відпрацювання та вправного застосування козаками певних стратегій і стратегем упродовж бойових дій 1649 р. Після належного аналізу бойових дій вдалося виокремити 19 козацьких стратегій і стратегем. Дали пропоную їхній перелік та короткий опис змісту відповідних умінь. При цьому, подаються два формулювання кожної з них – одне наукове, а інше є аналогом з відомих козацьких висловів та повсякденної народної мови. Обидва запропоновані мною з урахуванням власного наукового досвіду та розуміння їхньої доцільності. Зазначений перелік стратегій і стратегем є таким:

1. Швидка мобілізація – стратегія *«Сполох»*. Вдалося досить швидко змобілізувати більшість козаків та значну частину покозачених.

2. Стратегічна широта діяльності на суходолі – стратегія *«Звідусіль»*. Козацькі війська вели воєнні дії на двох фронтах, що охопили значні території Поділля та Південно-Східного Полісся (у тому числі й південна частина сучасної Гомельської області Білорусі).

3. Співпраця з союзниками – стратегія *«Гуртом і батька легше бити»*. Козацькому проводу на чолі з Богданом Хмельницьким вдалося впродовж воєнної кампанії 1649 р. зберегти військовою співпрацю з Кримським ханством.

4. Застосування практики військових нарад – стратегія *«Одна голова добре, а дві краще»*. Війську Запорозькому завжди був притаманним такий підхід, завдяки чому приймалися досить прийнятні рішення щодо конкретних бойових операцій. Так було й під час старшинської ради у квітні 1649 р.

5. Дотримання бойової дисципліни – стратегія *«Добрий козак баче, де отаман скаче»*. Козацький провід на чолі з Гетьманом Б. Хмельницьким вдало підтримував військову дисципліну, що належно розуміли й рядові козаки.

6. Спільне несення військових тягарів проводом та козацьким загалом – стратегія *«Спільний тягар»*. Козацький провід засвідчував і підкреслював спільність долі усіх членів козацького військового товариства. Свідченням цього було не тільки несення тягот похідного життя, але й загибель у бою чи полоні (полковники С. Мрозовицький, І. Голота, М.-С. Кричевський тощо).

7. Протидія пошестям – стратегія *«Дбай про здоров'я – збережеш військо»*. Старшини й рядовим козакам упродовж бойових дій 1649 р. вдалося уникнути важкої епідемії завдяки дотриманню гігієни та прийнятному забезпеченню провіантом.

8. Здійснення різнорівневої розвідки – стратегія *«Все бачити й про все чути, щоб нічого не оминути»*. Вдала і глибока розвідка стала запорукою вчасного маневру значної частини козацьких військ з-під Збаража, що забезпечило адекватну концентрацію сил для перемоги у Зборівській битві.

9. Деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення – стратегема *«Попереднє настрахання»*. Військо Запорозьке намагалося у дрібних сутичках деморалізувати частину ворожих військ ще напередодні основних битв.

10. Повна блокада обложених у Збаражі – стратегема *«Обступ»*. Козацькі війська вдало заблокували своїми укріпленнями та постами оборонців Збаражу, унеможлививши їм зв'язок із «зовнішнім світом» і в такий спосіб здобули додаткову перевагу над ними.

11. Тримати противника у постійній бойовій готовності – стратегема *«Виснаження»*. Козаки упродовж військових дій часто намагалися виснажити противника, у тому числі й за допомогою фіктивних нападів (самі в цей час відпочивали).

12. Приховування реального стану війська – стратегема *«Замилити очі»*. Найяскравішим прикладом став непомітний для обох армій Речі Посполитої маневр більшості військ під проводом Богдана Хмельницького зі Збаража до Зборова.

13. Змушувати ворога даремно використовувати бойові припаси – стратегема *«Марнування»*. Військо Запорозьке у різний спосіб змушувало противника марно витратити свої бойові припаси, зокрема, під час облоги Збаража.

14. Спроби тиску у листуваннях – стратегема *«Лякливі побрехеньки»*. Богдан Хмельницький впродовж облоги Збаража неодноразово надсилав листи до керівника оборонців Яреми Вишневецького, глузуючи з його спроб встановити контакт з королем, ще й супроводжував це власними «побрехеньками».

15. Прагнення до рішучих і швидких дій – стратегема *«Під лежачий камінь вода не тече»*. В більшості бойових зіткнень козаки намагалися діяти активно, швидко й рішучо.

16. Несподівані атаки у найслабші місця ворога – стратегема *«Бий у пику – ноги самі впадуть»*. Козацькі полки долучилися до несподіваної атаки татарських військ

на армію короля Яна II Казимира під Зборовом, що форсувала ріку, а це зумовило перемогу в цілій битві.

17. Навальність у бою – стратегема *«Або пан – або пропав»*. Козацькі угруповання в більшості бойових зіткнень з польсько-литовськими військами атакували їх навально й відчайдушно, хоча й не завжди це приносило успіх.

18. Постійне вдосконалення фортифікаційних споруд – стратегема *«Не лежи на печі – будеш їсти калачі»*. Козацьке військо не тільки швидко побудувало земляні укріплення, заблокувавши обложеного у Збаражі противника, але й постійно їх удосконалювало.

19. Вдалі дії стрільців – стратегема *«Влучне око»*. У Війську Запорозькому влучна стрільба завжди була в пошані, а тому вправні козаки вдало обстрілювали противника упродовж бойових зіткнень 1649 р., а особливо, дошкульним це вміння стало для оборонців Збаража.

Наголошу, що більшість стратегій і стратегем Війська Запорозького, представлених вище, було визначено на підставі інформації про бойові дії козаків, почерпнутої у згаданій праці М. С. Грушевського [2, 171–201]. Особливо корисним став огляд початку кампанії та облоги Збаража, здійснений на підставі широкого кола джерел, що дозволило віднайти цікаві факти про військові дії сторін. Стала у нагоді й монографія І. С. Стороженка, в якій міститься не тільки важлива інформація про битви під Лоевом та Зборовом, але й проаналізовано як сильні, так і слабкі сторони козацького воєнного мистецтва [12, 213–231]. Відзначу і вдале визначення конкретних елементів цього мистецтва, що певною мірою збігається з 9 представленими вище стратегемами (1; 2; 3; 8; 11; 12; 15; 16; 17). Треба підкреслити, що серед наведених стратегем 3 (№ 5. Дотримання бойової дисципліни – «Добрий козак баче, де отаман скаче», № 6. Спільне несення військових тягарів проводом та козацьким загалом – «Спільний тягар» та № 7. Протидія пошестям – «Дбай про здоров'я – збережеш військо») козаки застосували по факту дотримання свого звичаю ведення війни, а тому опису їхнього змісту в конкретній частині жодної з опрацьованих робіт не існує (лише на підставі загального огляду тих подій можна виявити відповідні стратегеми).

Підкреслю, що перераховані стратегії і стратегеми багато у чому забезпечили перевагу козацькій зброї упродовж військових дій 1649 р. Врешті-решт, завдяки їм і вирішальна Зборівська битва завершилася перемогою козацьких і татарських військ. Але не все тоді вирішувалося на полі бою. Кримський хан Іслам-Гірей III в силу відмінних стратегічних інтересів суттєво знівельовав успіхи Війська Запорозького, уклавши на вигідних для себе умовах мир з Річчю Посполитою і примусивши до цього Гетьмана Богдана Хмельницького [2, 202–203]. Інакше кажучи, реальні результати військових дій козаків упродовж 1649 р. не вповні позначилися на умовах Зборівської угоди.

Після представленого аналізу основних козацьких стратегій і стратегем, виявлених упродовж військової кампанії 1649 р., варто здійснити їхнє порівняння з аналогами провідних армій античності (зокрема, Давнього Риму та Давньої Греції). З цією метою далі буде представлено перелік козацьких і античних стратегій і стратегем, де

спочатку подається козацький, а потім античний аналог. Останній буде супроводжувати коротка інформація з роботи С. Ю. Фронтіна «Стратегеми». Йдеться про номер відповідної книги, розділу, підрозділу та короткого опису відповідного прикладу застосування стратегеми. Часткову подібність античного аналогу до козацького взірця буде позначено за допомогою «**ЧАСТКОВО**». У разі відсутності античних аналогів, козацькі стратегії і стратегеми будуть підкреслені.

Пропоную такий перелік-порівняння козацьких і античних стратегій і стратегем:

1. Швидка мобілізація – «**Сполах**».

2. Стратегічна широта діяльності на суходолі – «**Звідусіль**» // Книга Перша, Розділ III, № 8: Сципій (римський полководець Публій Корнелій Сципій Африканський) попри перебування армії Ганнібала (карфагенський полководець Ганнібал Барка) в Італії переніс воєнні дії ще й на Північ Африки – ворожу територію. З цією метою він очолив висадку римських військ на цьому континенті. Несподіване розширення театру бойових дій посприяло здобуттю стратегічної перемоги у II Пунічній війні.

3. Співпраця з союзниками – «**Гуртом і батька легше бити**» // Книга Перша, Розділ V, № 16: Консул Кв. Мінучій (римський полководець Квінт Мінучій Терм) під час бойових дій в Лигурії опинився у складній ситуації, але вдало використав найманий / союзний загін нумідійської кінноти; // Книга Друга, Розділ III, № 13: Лакедемонянин Гастрон (спартанський воєначальник) на чолі найманого / союзного грецького угруповання допоміг єгипетській армії (фараона Нектанеба II) розгромити персидські війська; № 16: Для головної битви в Африці Ганнібал використав значні контингенти союзних військ: галлів, лігурців, балеарців, маврів, італіків і македонян. Сципій теж послуговувався силами союзників, серед яких найважливішою була нумідійська кіннота Массиніси (нумідійський цар). Вдалі дії кінноти відіграли дуже важливу роль у розгромі карфагенських військ під час битви при Замі.

4. Застосування практики військових нарад – «**Одна голова добре, а дві краще**» // Книга Перша, Розділ V, № 14 (Книга Четверта, Розділ V, № 9: те саме): Під час Самнітської війни трибун П. Децій (римський воєначальник) дав добру пораду консулу Корнелію Коссу (римський полководець) щодо порятунку військ, якою останній вчасно скористався. Йшлося про відволікаючий маневр загону П. Деція; № 15: Подібні дії здійснив і трибун Кальпурній Фламм (римський воєначальник Марк Кальпурній Фламм) для консула Атілія Калатіна (римський полководець Авл Атілій Калатін); Розділ 9, № 3: Г. Цезар (римський полководець і політик Гай Юлій Цезар) напередодні битви з германцями на чолі з Аріовістом (вождь племені свевів) з метою підняття бойового духу провів сходку цілої армії. Виказавши довіру та повагу до 10 легіону, йому вдалося підбадьорити усе військо та перемогти ворога; Книга Третя, Розділ I, № 1: Консул Т. Квінцій (римський полководець Тит Квінцій Капітолін Барбат) після перемоги над еквами і вольсками зібрав воїнів на сходку. Під час цієї ради йому вдалося пояснити потребу негайного штурму м. Анцій; Книга Четверта, Розділ VII, № 39: Після розгрому при Каннах була загальна рада залишків римських військ, на котрій вирішувалось питання їхньої подальшої долі і домінувала ідея втечі з Італії.

Полум'яна промова юнака П. Сципіона (майбутній полководець Публій Корнелій Сципіон Африканський) та його рішучість вплинула на відновлення бойового духу.

5. Дотримання бойової дисципліни – *«Добрий козак баче, де отаман скаче»* / Книга Четверта, Розділи I і II (стосуються різних засобів впровадження і підтримки дисципліни у військах).

6. Спільне несення військових тягарів проводом та козацьким загалом – *«Спільний тягар»* // Книга Перша, Розділ VII, № 7: Олександр Македонський (Цар Македонії Олександр III Великий) під час переходу пустелі відмовився від залишку води для себе – вилив її, чим підняв бойовий дух війська, засвідчивши спільність тягара; *Книга Четверта*, Розділ III (повністю стосується стриманості командувачів і воїнів); Розділ VI, № 2: Ксенофонт (грецький воєначальник) віддав коня звичайному воїну, щоб показати рівність у поході; № 3: Олександр Македонський взимку звільнив своє місце у вогнища для замерзлого воїна.

7. Протидія пошестям – *«Дбай про здоров'я – збережеш військо»*.

8. Здійснення різнорівневої розвідки – *«Все бачити й про все чути, щоб нічого не оминати»* // Книга Перша, Розділ II (повністю присвячений організації розвідки, у тому числі й за допомогою короткого зіткнення – № 5: М. Катон (римський полководець і державний діяч Марк Порцій Катон Старший) під час бойових дій в Іспанії з метою розвідки організував сутичку і захопив полоненого, що дало змогу отримати важливу інформацію про ворогів.

9. Деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення – *«Попереднє настрахання»* // Книга Друга, Розділ IV, № 4: Консул Ацилій Глабріон (римський полководець Маній Ацилій Глабріон) перед атакою на армію царя Антіоха (сирійський цар Антіох III Великий) неподалік Фермопільської ущелини вислав ударний загін трибуна Порція Катона (Марк Порцій Катон Старший), який розбив угруповання етолійців (грецький союз, що воював на стороні Антіоха III) на горі Калідром. У такий спосіб римляни не тільки здобули домінуючу висоту, що загрожувала ворожим позиціям з тилу, але й деморалізували основні війська противника перед генеральною битвою.

10. Повна блокада обложених – *«Обступ»* // Книга Третя, Розділ IV (подано 6 прикладів того, як викликати голод в оточених ворожих містах-фортецях. Серед них найбільш подібним є № 5: Олександр Македонський перед осадю Левкадії сприяв зосередженню в ній окрім власного гарнізону і населення ще й мешканців сусідніх поселень. У такий спосіб запас продовольства було швидше вичерпано).

11. Тримати противника у постійній бойовій готовності – *«Виснаження»* // Книга Друга, Розділ V, № 25: Ганнібал напередодні основної битви з військами диктатора Юнія (римський воєначальник-диктатор Марк Юній Пера) наказав невеликому загону кавалерії постійно імітувати атаки на противника цілу ніч під дощем. Римські війська втомилися і на наступний день програли битву; № 26: Фіванець Епамінонд (грецький полководець з м. Фіви) напередодні атаки укріплень Істми всю ніч турбував легкою кіннотою табір спартанців, що посприяло у здобутті перемоги під час ра-

нішнього штурму; Розділ XII, № 1: Консул Т. Квінцій під час війни з вольсками упродовж цілої ночі турбував їх однією когортою, а інші воїни відпочивали. Вони постійно шуміли й давали сигнали сурмами, чим втомили ворога і убезпечили римський табір від нічної атаки.

12. Приховування реального стану війська – *«Замилити очі»* // Книга Перша, Розділ I, № 9: Клавдій Нерон (римський воєначальник Гай Клавдій Нерон) непомітно для Ганнібала вивів більшість армії з табору й після швидкого переходу непомітно з'єднався з армією Лівія Салінатора (римський полководець Марк Лівій Салінатор). Об'єднане римське військо розгромило армію Гасдрубала (карфагенський воєначальник Гасдрубал Барка – брат Ганнібала); Розділ V, № 25: Дарій (персидський цар) залишив у таборі ослів і псів, що дозволило прикрити виведення своєї армії й обманути скіфські війська; *Книга Друга*, Розділ V, № 17: Олександр Македонський непомітно вивів з табору більшість військ, залишивши там частину, яка створювала вигляд присутності усєї армії. Завдяки цьому вдалося непомітно обійти укріплення противника і несподівано атакувати їх з неочікуваного напрямку; Книга Третя, Розділ XI, № 5: Епамінонд після невдалого штурму спартанських укріплень вивів вночі більшість війська із табору, створивши уяву, що військо й надалі відпочиває та гріється біля вогню. Завдяки цьому армія зробила перехід у 40 миль і несподіваною атакою здобула м. Мантінея.

13. Змушувати ворога даремно використовувати бойові припаси – *«Марнування»*.

14. Спроби тиску у листуваннях – *«Лякливі побрехеньки»* // Книга Друга, Розділ IX, № 7 Сиракузець Гермократ (грецький полководець з м. Сиракузи) через надмірне вживання алкоголю його воїнами після здобутої перемоги (були не здатні продовжити бойові дії) надіслав «перебіжчика» у табір ворога з брехливим повідомленням. Зокрема налякав їх «засідками», яких не було. Завдяки цьому противник утримувався від відступу, що дозволило здобути згодом остаточну перемогу над ним.

15. Прагнення до рішучих і швидких дій – *«Під лежачий камінь вода не тече»* // Книга Третя, Розділ I, № 2: М. Катон в Іспанії вдвічі швидше підійшов до ворожого міста й завдяки несподіваності та рішучості захопив його; Розділ XI, № 4: Віріат (лідер антиримського повстання на Піренеях) під час війни з сегобрігійцями здійснив відступ упродовж трьох днів, а потім упродовж одного дня швидко повернувся і розгромив противника.

16. Несподівані атаки у найслабші місця ворога – *«Бий у пику – ноги самі впадуть»* // Книга Друга, Розділ I, № 14 і Розділ II, № 4: Лукулл (римський воєначальник Луцій Ліціній Лукулл) у битві під Тигранокертом у Великій Вірменії проти військ Тиграна (вірменський цар Тигран II Великий) і Мітридата (понтійський цар Мітридат IV Євпатр) мав набагато менше військо, але несподівано й рішуче атакував ворожу кінноту у незахищений фланг під час шиккування. Розбита кавалерія в паніці зруйнувала бойові порядки своєї ж піхоти, яку й добили римляни; Розділ III, № 2: Цар Філіп Македонський (македонський цар Філіп II) у битві з гіліїцями зосередив найкращих воїнів на правому крилі, завдяки чому швидко розбив ворожі війська на

лівому крилі, а потім й основні сили у центрі; № 4: П. Корнелій Сципіон у битві під Ліпою розгромив карфагенську армію полководця Гасдрубала завдяки розташуванню кращих римських військ на крилах. Вони в бою легко розбили слабкі загоны ворога на крилах, а потім знищили міцний центр ворога.

17. Навальність у бою – *«Або пан – або пропав»* // Книга Друга, Розділ I, № 14 і Розділ II, № 4: Лукулл у битві під Тигранокертом (про неї вже згадано раніше) малими силами завдяки рішучій і навальній атаці розбив сили противника, які суттєво переважали в кількості; Розділ II, № 5: Вентідій (римський полководець Публій Вентідій Басс) розгромив армію парф'ян завдяки швидкій та навальній атаці (атаку здійснено з табору й на короткій відстані); Книга Третя, Розділ I, № 1: Консул Т. Квінцій перед штурмом м. Анцій (про це вже йшлося раніше) настроїв воїнів на рішучу й навальну атаку, що й дозволило здобути вороже місто-фортецю.

18. Постійне вдосконалення фортифікаційних споруд – *«Не лежи на печі – будеш їсти калачі»* // Книга Перша, Розділ III, № 10: Імператор Цезар Доміціан Август (римський імператор з династії Флавіїв) під час бойових дій з германцями наказав зробити просіку 120 миль. Завдяки цьому було ускладнено забезпечення непомітності їхніх нападів та відкрито поселення для атак римських військ; *Книга Четверта*, Розділ VII, № 2: Доміцій Корбулон (римський полководець) вважав, що ворога треба перемагати «сокирою» (військовими спорудами). Тобто, для здобуття перемоги треба добре працювати над будівництвом укріплень.

19. Вдалі дії стрільців – *«Влучне око»* / *«ЧАСТКОВО»*: Книга Четверта, Розділ VII, № 27: Сципіон Еміліан (римський воєначальник Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський – прийомний син Публія Корнелія Сципіона Африканського) під час осадних боїв у Нуманції додав стрільців і пращників не лише до когорт, але й центурій. Таке рішення збільшило можливість використання влучного обстрілу противника [13].

Представлене порівняння дає підстави стверджувати, що існує значна подібність між стратегіями і стратегемами, застосованими Військом Запорозьким на чолі з Гетьманом Богданом Хмельницьким упродовж воєнної кампанії 1649 р., та аналогами античної доби, наведеними у праці С. Ю. Фронтіна. Так, з 19 козацьких стратегій і стратегем 15 мають достатню подібність до античних взірців і стосуються основних принципів і засобів здобуття переваги, а врешті-решт і перемоги над противником в окремі битви, кампанії або цілій війні. З метою чіткішого визначення подібності й вагомості стратегій та стратегем здійснено їхній поділ на 4 основні групи:

– до першої групи віднесено ті, що виявляють загальні підходи до організації та проведення війни / кампанії / битви, групування військ і підтримки їхньої єдності та боєздатності (широта стратегічного планування і здійснення бойових операцій; підкреслення спільності долі рядового і командного складу; пошук і утримання військових союзів; проведення військових нарад; підтримка дисципліни; організація різнорівневої розвідки);

– друга група стосується забезпечення переваг перед конкретним бойовим зіткненням (приховування стану й чисельності своїх військ; швидке й непомітне мане-

врування для забезпечення бойової переваги; блокування противника та його психологічне й фізичне виснаження; деморалізація ворожих військ перед основною битвою та їх дезінформація);

– третю групу становлять конкретні стратегеми щодо дії військ в бою, битві та війні (ініціативність і швидкість під час проведення бойових операцій; рішучість і навальність в атаці; несподіваний удар у найслабше місце противника);

– окремо виділено вагомість проведення фортифікаційних робіт у зв'язку з особливістю таких дій як перед, так і під час конкретних бойових зіткнень і цілих кампаній.

Серед проаналізованих стратегій і стратегем варто виокремити й таку, що лише частково є подібною у військовому мистецтві Війська Запорозького та в арміях античних часів. Йдеться про *застосування якісних стрільців*. Козацький спосіб ведення бою в силу специфіки озброєння вогнепальною зброєю та відповідного досвіду передбачав першорядне значення застосування якісних стрільців (як в наступі й обороні, так і під час облоги). Натомість, в античних арміях, зокрема, у римській перевага віддавалась іншим принципам ведення бою піхотними і кінними формуваннями. Саме тому й відповідна інформація зустрічається вкрай рідко (віднайдено інформацію лише про збільшення кількості лучників та пращників під час облоги Нуманції Публієм Корнелієм Сципіоном Еміліаном Африканським).

Окрім подібності, вдалося виявити й помітні відмінності козацьких стратегій і стратегем, застосованих у 1649 р. Йдеться про три козацьких елементи воєнного мистецтва, які не мали аналогів у представлений праці С. Ю. Фронтіна:

– у зазначеній раніше першій групі «загальні підходи до організації та проведення війни / кампанії / битви, групування військ і підтримки їхньої єдності та боєздатності» запорожці виявили ще й здатність швидко і максимально мобілізувати сили – стратегія «Сполох» – та намагались свідомо протидіяти пошестям – стратегія «Дбай про здоров'я – збережеш військо»;

– у другій групі «забезпечення переваг перед конкретним бойовим зіткненням» козаки додатково використали стратегему «Марнування» – змусили обложеного у Збаражі ворога даремно використовувати бойові припаси.

Варто підкреслити, що витворення та застосування зазначених стратегій і стратегем Військом Запорозьким відбулося завдяки специфічним обставинам існування цього утворення та новим реаліям ведення бойових дій, зокрема, й вагомістю використання вогнепальної зброї внаслідок поступу науково-технічного прогресу всередині XVII ст.

Підсумовуючи порівняння козацьких і античних стратегій та стратегем, наголошу на досить значній їхній подібності – понад 84 % (з 19 – 16; якщо ж не брати до уваги часткову подібність однієї стратегеми, то повну подібність мають 15 – майже 79 %). Цілковиту відмінність виявлено у майже 16 % проаналізованих стратегем, і стосуються вони загальних підходів до організації військового життя та підготовки до конкретного бою. При цьому, повні й часткові відмінності обумовлені не тільки

самобутністю козацького військового середовища, але й новим озброєнням, що вплинуло на принципи ведення бою.

На підставі зазначеного є сенс вести мову про певну універсальність основ воєнного мистецтва, принаймні в межах Європи. Свідченням цього є той факт, що як в античному світі, так і в українському козацькому середовищі попри відстань у понад півтора тисячоліття й природно-географічні відмінності між Середземномор'ям та степовою й лісо-степовою зоною Сходу Європи домінують подібності, а не відмінності у військових стратегіях і стратегемах. Виявлені відмінності підтверджують закономірність поступу військово-технічного прогресу та наявність певної самобутності воєнного мистецтва в козацькому середовищі.

У пропонованій статті зроблено спробу дослідити стратегії та стратегеми, застосовані Військом Запорозьким у 1649 р., і порівняти їх з античними аналогами, що дозволило виявити цікаву універсальність і самобутність цього аспекту воєнного мистецтва. Видається слушним продовжити дослідження зазначеної проблематики, а його результати можуть стати в нагоді не лише історикам та військовим, але й бізнесменам та політикам.

Summary

The author of the article formulated the main strategies used by Cossacks in the campaign of 1649 (they are in the works of domestic scientists devoted to the military actions of the Zaporozhian Army in 1649) and made their comparison with the analogues of the ancient armies (first of all, Ancient Rome and Ancient Greece). Examples of ancient strategies are contained in the work of an ancient Roman author S. Y. Frontin "Stratehemy". In this study, the comparative method played an important role. Among 19 Cossack strategies, 16 have similarities in the military art of the ancient troops. 3 strategies have revealed the feature of the martial art of the Cossacks. The universality of military strategies on the European continent is revealed, despite the territorial and chronological distances. Such results should contribute to the intensification of research in the field of military history.

Keywords: Zaporozhian Army, Cossacks, Military Art, Strategy, Antique World, Ancient Rome, S. J. Frontin.

Аннотация

В статье сформулированы основные стратегии и стратегемы, примененные казаками в кампании 1649 г. (на основе информации, почерпнутой в трудах отечественных ученых, посвященных боевым действиям Войска Запорозьского в 1649 г.) и осуществлено их сравнение с аналогами античных армий (в первую очередь, Древнего Рима и Древней Греции). Примеры античных стратегем почерпнуты в работе древнеримского автора С. Ю. Фронтин «Стратегемы». В ходе исследования важное место было отведено использованию метода сравнительного анализа. Среди 19 казацких стратегий и стратегем сходство с античными аналогами имеют 16, а 3 подтвердили самобытность военного искусства запорожцев. Выявлено универсальность военных стратегий и стратегем на европейском континенте несмотря на территориальную и хронологическую отдаленность. Такие результаты должны способствовать активизации исследований соответствующего направления военной истории.

Ключевые слова: Войско Запорозьское, казаки, военное искусство, стратегия, стратегемы, античный мир, Древний Рим, Секст Юлий Фронтин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ, 2007. 68 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.
3. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 416 с.
4. Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2017. № 1. С. 17–29.
5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с.
6. Крип'якевич І. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів: Світ, 1992. 713 с.
7. Мицик Ю. Облога Збаража. *Військо України*. 1995. № 7(8). С. 31–35.
8. Петрів В. Військово-історичні праці. Київ: Поліграфкнига, 2002. С. 56–236.
9. Разин Е. А. История военного искусства XVI–XVII вв. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 1999. 736 с.
10. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ: Альтернативи, 2003. 400 с.
11. Сокирко О. Г. Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини. *Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2 т.* Т. I. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 485–495.
12. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. 320 с.
13. Строков А. История военного искусства. В 3 т. Москва: Воениздат, 1955. Т. 1. 662 с.
14. Фронтин С. Ю. Военные хитрости (Стратегемы). Санкт-Петербург: Алтея, 1996. URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html> (дата звернення: 07.12.2018).
15. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
16. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. Т. II. Львів: Світ, 1991. 392 с.
17. Serczyk W. Na plonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Warszawa: «Książka i Wiedza», 1998. 378 s.
18. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. 255 s.
19. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. 476 s.
20. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków: Agencja Wydawnicza DWWLA, 1989. 78 s.

References

1. Brekhunenko, V. (2007). Bohdan Khmelnytskyi [*Bogdan Khmelnitsky*]. Kyiv.
2. Hrushevskiy, M. S. (1995). Istoriiia Ukrainy-Rusy [*History of Ukraine-Rus*]. T. 8. Kyiv: Naukova dumka.
3. Zhuravlov, D. V. (2013). Vyznachni bytvy ta polkovodtsi ukrainskoi istorii [*Significant battles and generals of Ukrainian history*]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia».
4. Zadunaiskyi, V. (2017). Viiskove mystetstvo zaporozhtsiv chasiv Khotynskoi viiny 1621 r. ta yoho analohy v «Mystetstvi Viiny» Sun-Dzy: universalnist i samobutnist [*Military art of the Cossacks of the times of the Khotyn War of 1621 and its analogues in the "Art of War" Sun-ji: universality and originality*]. Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Donetsk, 1, 17–29.
5. Krypiakevych, I. (1990). Bohdan Khmelnytskyi [*Bogdan Khmelnitsky*]. 2-e vyd., vypravlene i dopovnene. Lviv: Svit.
6. Krypiakevych, I. (1992). Istoriiia Ukrainskoho Viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.) [*History of the Ukrainian Army (from the princes of the time to the 20's of the twentieth century)*]. Lviv: Svit.
7. Mytsyk, Yu. (1995). Obloha Zbarazha [*The siege of Zbarazha*]. Viisko Ukrainy, 7(8), 31–35.
8. Petriv, V. (2002). Viiskovo-istorychni pratsi. [*Military-historical works*]. Kyiv: Polihrafknyha, 56–236.
9. Razin, E. A. (1999). Istorია voennoho iskusstva XVI–XVII vv. [*The history of military art XVI–XVII centuries*]. Sankt-Peterburh: OOO «Izdatelstvo Polyhon».
10. Smolii, V., Stepankov, V. (2003). Bohdan Khmelnytskyi [*Bogdan Khmelnitsky*]. Kyiv: Alternatyvy.
11. Sokyрко, O. H. (2006). Voienna sprava ukrainskoho kozatstva periodu Khmelnychchyny [*The military affair of the Ukrainian Cossacks during the Khmelnytsky period*]. Istoriiia Ukrainskoho Kozatstva. Narysy: U 2 t. T. I. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 485–495.
12. Storozhenko, I. S. (1996). Bohdan Khmelnytskyi i voienne mystetstvo u Vyzvolnii viiny ukrainskoho narodu seredyny XVII st.: Knyha persha: Voienni dii 1648–1652 rr. [*Bohdan Khmelnytsky and military art in the Liberation War of the Ukrainian people in the middle of the XVII century: Book first: Military actions of 1648–1652 biennium*]. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU.
13. Stokov, A. (1955). Istorია voennoho iskusstva [*The history of military art*]. V 3 t. Moskva: Voenizdat, 1955. T. 1.
14. Frontyn, S. Yu. (1996). Voennye khitrosti (Stratehemy) [*Military Tricks (Strategies)*]. – Sankt-Peterburh: Alteia. URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html>
15. Chukhlib, T. (2003). Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. [*Getmans and monarchs. Ukrainian state in international relations 1648–1714*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU.

16. Iavornytskyi, D. I. (1991). *Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of Zaporozhye Cossacks]*. U 3 tomakh. T. II. Lviv: Svit.
17. Serczyk, W. (1998). *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651 [In the burning Ukraine. History of the Cossacks 1648–1651]*. Warszawa: «Książka i Wiedza».
18. Franz, M. (2002). *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku [The military of the Zaporizhian Cossacks in the 16th and 17th centuries]*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
19. Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku [The idea of a Cossack state in the Ukrainian lands in the 16th–17th centuries]*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
20. Wójcik, Z. (1989). *Wojny kozackie w dawnej Polsce [Cossack wars in former Poland]*. Kraków: Agencja Wydawnicza DWWLA.

УДК 929.7 (477) «18»

М. ГОЛУБЕЦЬ: ПОГЛЯДИ НА ПОЛІТИЧНУ ІСТОРІЮ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.

Людмила Салазуб

У статті розглянуто погляди українського історика М. Голубця щодо політичного становища Гетьманщини XVIII ст.; окреслено питання, пов'язані з діяльністю політичних інституцій на українських теренах, взаємовідносинами українських гетьманів з представниками російського царату. Дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, соціального підходу та причинності. Воно спирається на описовий, аналітико-синтетичний та історико-генетичний методи. Результатом дослідницької наукової роботи є характеристика політичного розвитку Гетьманщини протягом XVIII ст. через призму поглядів М. Голубця, обґрунтування обставин, які стали каталізатором для формування його концепції висвітлення тогочасної історичної «картини».

Результати цієї розвідки можуть стати в нагоді науковцям-початківцям під час дослідження окремих аспектів політичної історії Гетьманщини XVIII ст., у процесі викладання спецкурсів, присвячених подіям, що відбувалися в Україні в межах 1709–1764 рр. Перспективи подальшого дослідження проблеми полягають у залученні ширшого кола праць істориків, науково-дослідницька діяльність яких проходила на теренах Західної України в першій половині XX ст., порівнянні їхніх поглядів на події в історії Гетьманщини XVIII ст. та визначенні факторів, що вплинули на їхнє формування. Цінність розвідки – у висвітленні концепції М. Голубця щодо політичного становища Гетьманщини XVIII ст.

Ключові слова: *М. Голубець, історія Гетьманщини, автономні права, Малоросійська Колегія.*

Зі здобуттям незалежності України для вітчизняних істориків відкрилося багато нових можливостей, яких за радянських часів вони не мали. Зокрема: доступ до архівних документальних джерел, які раніше були засекречені, можливість вільно долучатися до здобутків західноєвропейської історичної думки тощо. Історія Гетьманщини XVIII ст. є однією з найбільш цікавих і водночас суперечливих. Дослідження її проб-